

21. REST, J. Morality. In Mussen, P. H. (ed.) *Handbook of Child Psychology, Vol. III, Cognitive Development*. New York, 1983.
22. SAK, P. *Kvantifikace sociální deviace mládeže a populace*.
http://www.adam.cz/win1250/sdruzeni/sakvyz/vyzk4.htm
23. SAK, P. *Proměny mládeže v sociologicko-pedagogických souvislostech*. Brno: Masarykova univerzita, 1999. Habilitační práce.
24. TOFFLER, A., TOFFLEROVÁ, H. *Utváranie novej civilizácie. Politika tretej vlny*. Bratislava: Open Windows, 1996. V orig. *Creating a new civilization*. Atlanta: Turner Publishing, 1995.
25. WEBER, M. *Soziologische Grundbegriffe*. Mohr. Tübingen, 1984.

Summary

Social Pathology or Deviation?

A general concept for denoting of ill, abnormal, generally undesirable social phenomena is most often termed as *social pathology*. Here also belong the sanctioned forms of deviant behaviour and the study of causes of their origin and existence. The difficulty to delimit precisely what is pathological stems out from the fact that we do not know how to define sufficiently what the normalcy is. The normal cannot be identified with an idea of mediocrity. The present paper supports the view that the normalcy is an opposite to anomy. The analogy to pathologization is "medicinalization" stemming out from the principle that while a deviant person, e. g. an offender of a crime is as a rule responsible for his offence, in other kinds of offences an offender is usually referred to as "ill" (e. g. drug addicted) and because an ill person cannot be taken to be responsible for his/her deeds he/she must be "cured" (hence medicinalization). In this way we rid the person not only of the sin but also of the responsibility. An accompanying negative phenomenon of pathologization and medicinalization is *depriving* sociology, social pedagogy and social work of competencies in favour of medicine (most often psychiatry) or pathopsychology. As a result the endeavour to remedy is reduced to "therapy" and "custody" with consequent phenomena of labelling. The author comes to the understanding of social pathology as a branch of sociology investigating negative phenomena which have resulted from social deviation and which are to a decisive degree the subject matter of social work.

SOCIÁLNÍ DEVIACE A ANOMIE - NĚKTERÉ PROBLÉMY A VÝCHODISKA

Martina Urbanová

(Masarykova univerzita v Brně)

Sociální deviace je odchylka od očekávaného standardizovaného a institucionalizovaného chování, které předepisuje sociální norma, platná v určitém sociálním útvaru. Deviaci lze nejobecněji vymezit jako odchylku od kulturně očekávaných pravidel chování. Protože žádná norma nebo skupina norem není nikdy dodržována úplně přesně, existuje v každém společenství nepsaný toleranční limit. Jednotlivé skupiny a kultury se liší rozsahem sociálního chování, které spadá do oblasti tolerančního limitu. Abychom takto mohli uvažovat je třeba vymezit pojem normalita.

Normalita¹ v sociologii vystupuje především jako protiklad anomie, jako stav, kdy jednotlivci, skupiny či celá společnost přiměřeně respektují ustavené systémy hodnot a norem. Normalitu lze chápat v užším smyslu jako pouhou absenci úchylnosti, či v širším smyslu jako výraz optimálního stavu organismu či systému.

I když se různé kultury ve svém pojetí normálního a nenormálního nejdnou výrazně liší, žádná z nich nebývá ochotna tolerovat výraznější odchylky od svého vlastního standardu.

Za anomickou můžeme označit tu společnost, které chybí normalita buď ve *smyslu statistickém* (příliš velký počet jejich členů překračuje platné normy), nebo ve *smyslu funkčním* (existující normy působí kontraproduktivně, rozkládají systém, místo, aby ho pomáhaly udržovat), či konečně ve *smyslu normativním* (normy dané společnosti nejsou v souladu s našimi vlastními normami a hodnotami).

Optimální míru normality, lze umístit do prostoru ohraničeného na jedné straně stavem anomickým, na straně druhé terorem totalitní sociální kontroly (srov. Velký sociologický slovník, Karolinum, Praha 1996, s. 696).

Pokud se deviace bere jako odchýlení od normálu, jeví se pojem „normální“ jako klíčový. Jeho definice a interpretace je do značné míry ovlivněna státní mocí, a to zejména v oblasti právních deviací. Jejím nositelem je systém orgánů a institucí, které lze souhrnně nazvat státním mechanismem. Existence tohoto systému je determinována ekonomickými, politickými a právními faktory, které jsou proměnlivé v čase i prostoru. Právě tato skutečnost značně relativizuje pojem normální a deviantní.²

¹ O normalitě z různých úhlů pohledu pojednává snad nejlépe souhrnné dílo E. Syřiškové a kol. *Normalita osobnosti*. Praha: Avicenum, 1972.

² K tomu např. P. Hungr *Státní moc a patologické jevy ve společnosti*. In *Sborník příspěvků*. Praha: Masarykova česká sociologická společnost, sekce sociální patologie. 1997, s. 12–15.

Zkušenosti z historického vývoje moderní společnosti ukazují, že systém jedné strany vytváří podmínky pro striktnější vymezení normálu, než je tomu v režimech pluralitních. S tím souvisí i razantní (často represivní) postoje ke všemu odchýlnému.

Pojem anomie

Pojem anomie vznikl jako novotvar v teologické literatuře pozdního středověku, kde označoval stav bezzákonosti a bezzuzdnosti nejen v právním, ale i v morálním smyslu. Do sociologie tento pojem zavedl Émile Durkheim jako označení pro nedostatečnou sociální regulaci. Kromě Durkheima, kterému se blíže budu věnovat dále, je druhým významným sociologem, který se pojmem anomie zabýval, R. K. Merton. Merton považuje anomii za důsledek tlaku sociální struktury na jedince, který ho mnohdy nutí k nonkonformnímu jednání. Mezi další významné sociology zabývající se anomii patří T. Pearson, D. Riesman, H. P. Dreizel či M. Halwachs. Např. podle Dretzela existují různé stupně anomie, od dočasné orientační nejistoty, která je přítomna v množství každodenních interakčních situací, až po stav, kdy je obvyklé chování úplně potlačeno. Příčinou anomie je podle něho buď izolace, která vzniká ze sociální deprivace, nebo zrušení výhod vyplývajících z určitých sociálních rolí. Anomie je pro řadu sociologů stav, který se projevuje pocitem osamělosti, cizoty, bezmocnosti.³

V moderním sociologickém pojetí tak neznamená anomie doslovně pouze absenci norem, normy mohou existovat, ale část individuálních cílů a norem se liší od norem a cílů celého systému.

Termín anomie se používá nejenom jako podmínky v sociálním útvaru, ale i jako duševní stav jedince.⁴ R. Bierstedt rozlišuje tři různé, ale navzájem spojené výrazy:

1. *Anomie jako dezorganizace osobnosti*, jejíž výsledkem je jedinec, který je dezorientovaný nebo neuznávající zákony. Tento jedinec je sociální struktura a jejím normám obrazně řečeno velmi vzdálený.
2. *Anomie jako sociální situace*, kde normy jsou v rozporu a jedinec naráží na těžkosti v úsilí být konformní k odporujícím si požadavkům.
3. *Anomie jako sociální situace bez norem*.

Je tedy zajímavé, že řada autorů vidí pod pojmem anomie jiný obsah. Tento obsah není identický ani u Durkheima a Mertona, přestože se Merton na Durkheima často odvolává. A přestože se Pearson stejně tak dovolává Mertona, užívá tento pojem také v jiném smyslu. Pojem anomie ve skutečnosti odpovídá směsici konceptů.

³ Velmi zajímavé srovnání se nabízí pokud porovnáme heslo anomie ve Velkém sociologickém slovníku, Praha 1996, v Sociologickém slovníku B. Geista, Praha 1992 a případně v Malém sociologickém slovníku, Praha 1970.

⁴ Srov. Rabušic, L.; Mareš, P. Je česká společnost anomická? *Sociologický časopis* 2/96 s. 175 nebo Buriánek, J. Deviace a kulturní eroze ve světě práce. In *Sborník příspěvků*. Praha: Masarykova česká sociologická společnost, 1998, s. 150 an.

A proč vlastně jedno slovo pokrývá velmi rozdílné koncepty? Na toto mohou odpovědět dvě hypotézy. První vychází z epistemologie - teorie poznání: anomie je implicitně pojímána mnohými sociology jako entita, která je pozorovatelná pouze díky svým různým projevům. Každý sociolog se takto může zabývat jinými projevy anomie než těmi, které byly poznány jinými, a přesto může mít pocit, že pojednává o stejné entitě jako oni. Druhá hypotéza vychází ze sociologie vědy: je možné, že anomie v konzervativních sociologických teoriích je to stejné jako odcizení v teoriích radikálních: odcizení a anomie popisují v těchto dvou teoretických rámcích různé představy základních poruch ve vztazích mezi jedincem a společností.

Durkheimův koncept anomie

Vraťme se však ještě k É. Durkheimovi. Podle něho sociální a individuální rovnováha člověka závisí na míře jeho identifikace s určitým prostředím. „Sociální“ je podle něj oblastí hodnot, norem, vzorů a pravidel, které člověku předpisují jeho sociální a životní orientaci. „Individuální“ je charakterizováno subjektivními zájmy a potřebami, které mohou být optimálně uspokojovány jedině v souladu s normativně stanovenými požadavky společnosti. Aby tento stav mohl nastat, musí být hodnoty a normy přesně, adekvátně stanoveny a dodržovány. Jestliže tomu tak není, nastává chaos, zmatek, stav anomie, který vede k pocitu osamocení, strachu, k odchýlnému jednání. Je to sociálně patologický stav.

Durkheim se o anomii zmiňuje ve dvou ze svých děl: O společenské dělbě práce (*De la Division du travail social*, 1893) a v Sebevraždě (*Le Suicide*, 1897). V prvním zmiňovaném díle přiřazuje Durkheim anomii hlavně k neúspěchům systému dělby práce.⁵ V Sebevraždě nabírá pak pojem anomie trochu jiného významu⁶ a možná i trochu přesnějšího, což plyne z toho, že se tentokrát nachází v rovině dvou pojmových dichotomií. První dichotomie staví proti sobě koncepty egoismu a altruismu. Pojem egoismus, tak jak ho používá Durkheim, částečně zahrnuje obecný pojem individualismus. Egoismus je ve společnosti tím zřejmější, čím více mají jedinci tendenci přizpůsobovat své chování nikoliv kolektivním hodnotám a normám, ale i svému vlastnímu uvážení. Druhá dichotomie proti sobě staví koncept anomie a fatalismu. K anomii dochází, jestliže úkony jedince nejsou určeny jasnými a závaznými normami. V tomto případě hrozí, že si stanoví nedosažitelné cíle. Fatalismus nastává, jestliže normy až do extrému limitují autonomii, již jednotlivec využívá ve výběru svých cílů a prostředků. Egoismus i altruismus, anomie a fatalismus nabývají na důležitosti v závislosti na společnosti, kultuře a situaci. Utlačovatelská disciplína podněcuje k fatalismu. Naproti tomu svět průmyslu a obchodu je svou povahou anomický v tom smyslu, že normy, kterým jsou sociální aktéři podřízeni, jim nechávají velkou autonomii. Tato autonomie zapříčiňuje v ro-

⁵ K tomu É. Durkheim *Über soziale Arbeitsteilung*, Suhrkamp Verlag, 1988, s. 421 an.

⁶ É. Durkheim *Der Selbstmord*. Darmstadt: Luchterhand Verlag, 1973.

vině kolektivní příznaky „poruchy organické solidarity“ (krize) a v rovině individuální vystavení se riziku, nejistotě, eventuálně neúspěchu a zmatku.⁷

Za typologií egoismu/altruismu, anomie/fatalismu vidíme základní Durkheimovo poznání, že komplexita sociálních systémů zapřičiňuje rostoucí individualizaci členů společnosti a tudíž i narůstající příznaky poruch. Zde můžeme u Durkheima objevit i ideologický postoj, když společnost podle svých přání, nazývá společnost, kde jsou jednotlivci vedeni systémem hodnot a norem, to znamená morálkou, která je nutí a vybízí k úplnému uspokojení díky jejich postavení v systému dělby práce: pojetí anomie připomíná Durkheimovu náklonnost k zjednodušujícímu a spornému modelu spojující společnost s organizací, či dokonce společnost s organismem.

Anomie a současnost

V současné době uvažují někteří sociologové o moderní společnosti jako o *společnosti anomické*. To v jejich pojetí neznámá, že by právní řád přestával platit, ale tím, že je diferencovanější a že se z něj postupně vytrácí represivní charakter morálně diferencující mezi dobrem a zlem, je situace jiná než dříve. Představa, že to, co je podle práva, souvisí automaticky s tím, co je dobré a správné je v obecném smyslu znejistěna. Právo je posuzováno z hlediska přiměřenosti nebo nepřiměřenosti reálného stavu věcí, společenských poměrů a vztahů.

Klasické pojmy Durkheimovy anomie využívá pro popis situace v sociálních státech, které jsou spojovány s dlouhodobou nezaměstnaností a vysokou kriminalitou převážně u mladých lidí, německý sociolog R. Dahrendorf. Podle jeho názoru má rozvoj sociálních států za následek vytvoření nové třídy deklasovaných (underclass). Je to podtřída (nikoliv nižší třída) dlouhodobě nezaměstnaných nebo trvale chudých lidí, která je hrozbou společnosti a vysokou cenou za hospodářský zázrak vyspělého světa.⁸ Dahrendorf odhaduje, že tuto skupinu bude v blízké budoucnosti tvořit zhruba jedna třetina pracujících a varuje před nekompromisním dělením společnosti, kterou příznačně označuje pojmem dvoutřetinová.

V této společnosti se jedna třetina nachází v nebezpečí, že bude degradována na druhořadé občany bez práce, bez politické a společenské aktivity a s vyšším než průměrným rizikem „zapletení“ se do kriminální činnosti. Hranice této nové třídy deklasovaných jsou určovány rasovým a etnickým původem a zeměpisně je lze lokalizovat do vnitřních částí velkých evropských měst. Dahrendorf kritizuje současnou podobu sociálních států, které vlastně vedou k větší diferenciaci. Moderní sociální konflikt dnes spočívá v protikladu ekonomického růstu na jedné straně a prohlubující se chudoby části populace na straně druhé. V Bělohorský zase teorii anomie shrnuje názorně do přísloví „příležitost dělá zloděje“.⁹ Příležitost to je velké slovo kapitalismu: Ovšem život není jen využívání příležitostí, ale také úcta

⁷ É. Durkheim. *Über soziale Arbeitstellung*. Suhrkamp Verlag, 1988, s. 459 an.

⁸ K tomu M. Večeřa *Teorie sociálního státu*. Praha: Slon, 1993, s. 34 an.

⁹ K tomu Urbanová, M. *Sociální kontrola a právo*. Brno: MU, 1998, s. 92 an.

k normám, které nám zakazují dosahovat svých cílů jakkoliv. Příklad „příležitost dělá zloděje“ tvrdí, že v moderní individualistické společnosti se klade takový důraz na povinnost každého jedince využít své příležitosti, že lidé masově překračují všechna etická a zákonná omezení: příležitost je tu nejvyšší hodnotou. Vyšší míra zločinnosti ve svobodné společnosti je skutečně důsledkem individualismu, důrazu na legitimnost individuálních zájmů a cílů. Na čem tu má být založena autorita zákonů, omezujících jednotlivce v jeho svobodě dosahovat svých cílů, když liberální stát zakládá svou legitimnost právě na tom, že všem jednotlivcům zaručuje svobodu svých cílů dosahovat? Na tuto otázku liberální demokracie nikdy nedokáže odpovědět.

Liberálně ekonomické podmínky umožnily vznik a dynamický rozvoj specifické společenské vrstvy „schopných“, kterou K. Kosík ve svých Předpotopních úvahách (Torst, Praha 1997) nazývá „lumpenburžoazii“ (s. 148 an). Její příslušníci charakterizují dvě vlastnosti - „nikdy nekončící nenasytost a kalkulující rozum“ - bez ohledu na to, zda jde o finančníka, středního podnikatele nebo živnostníka. Základem jejich morálky je zisk - za všech okolností. V podmínkách majetkové nerovnosti se má nárok každého občana na vyšší materiální standard řídit napříště výhradně hodnotou, jíž jeho schopnosti ocení svobodný trh. Ti s vyššími parametry hodnocení tj. „schopní“ mají být zárukou nepřetržitého pokroku. Méně schopní sbírají drobtý z blahovůle schopných a úspěšných.¹⁰ Anomie tak souvisí s iluzí, vyjádřenou ve větě, „vždyť oni to nějak zařídí“, s tím, že lidé pocítují sociální skutečnost jako jakousi cizí moc, jenž je situována mimo ně, vymyká se jejich kontrole, naopak kontroluje a ovládá jejich osudy.

Spolupracovat na společném díle mohou jen lidé, kteří si důvěřují, jejichž slovo platí. Nedůvěra která panuje mezi politiky a občany, svědčí o tom, že volič nevěří svému politikovi a politik občanovi. Anomie se prohlubuje.

Summary

Social Deviation and Anomie - Some Problems and Starting Points

The term “normal” seems to be the key concept for determining social deviation. Nevertheless, its definition and interpretation is influenced in the field of legal deviation of the state power. The concept of anomie can be related either to the society (social norms clash or are missing) or to an individual (disorganization of personality). The article also deals with the concept of anomie according to Durkheim and Merton and a special attention is paid to anomie in the present time. Today's society is seen as anomie, which is the result of both the dangerousness of 2/3 society and its deviation to the competent and incompetent.

People more and more often have the illusion that “somebody will arrange it” and the loose trust in state administration. Anomie intensifies.

¹⁰ K tomu J. Keller *Až na dno blahobytu*. Brno: Duha, 1995, s. 92 an.